

En gjestestue fra Rendalen

Vår viten om byggeskikken i Østerdalen kan følges bakover i tid til 1600-tallets siste halvdel. Fra slutten av dette århundret stammer de første årstall som kan knyttes til konkrete bygninger, enten innhugget i tømmeret eller angitt i malte minneinnskrifter, de siste tilbakeskuende og derfor svært usikre. I tillegg kommer en udatert gruppe bygninger som etter laftehodenes utforming kan antas å være 1600-talls. Skrevne kilder fra de foregående århundrer har lite å fortelle om bygge- og boskikk i denne delen av Hedmark, og heller ikke arkeologien kan hittil sies å ha bidratt med noen vesentlig informasjon om boligen og dens utvikling. 1) Til de bevarte bygningene med en rimelig sikker 1600-tallsdatering hører en liten stue med burom i overetasjen som inntil 1950 sto på Søndre Hårset i Rendalen. 2) Her skal vi gå nærmere inn på denne bygningstypen.

Over inngangsdøren på denne stuen er årstallet 1695 innhugget. Dette årstallet virker autentisk og motsies hverken av laftehodenes form eller av selve hustypen, som vil bli tatt opp til nærmere diskusjon senere i artikkelen. Bygningen består av ett enkelt rom i hver etasje og bærer på fremre gavlside tydelige spor etter tidligere sval med trappeoppgang.

I hjørnet til venstre for inngangsdøren sees merker i tømmeret etter peis og skorstein, og to himmelsenger og et framskap med skåren dekor i renessansestil finnes fortsatt i værelset. Stilpreget tilsier at disse møblene er samtidige med bygningen, og Hårsetstua må således regnes som et av de tidligste bidrag til vår kunnskap om innredning i Østerdalen. Plasseringen av inngangsdøren mot den ene siden av fasaden tyder også på at peisen fantes fra bygningen sto ferdig i 1695.

Som tilfelle vil være med så mange eldre stuer, kan kunnskap om Hårsetstuas eldre bygningshistorie først og fremst innhentes gjennom registrering og tolkning av synlige merker etter tidligere konstruktive ele-

Fig.1. Gjuestua fra Søndre Hårset som den i dag står på Hanestad. Foto:GM/Burny Iversen.

menter og etter innredning som nå er fjernet. Etter å ha gjennomgått de sparsomme skrevne kilder som gir direkte informasjon om bygningen, vender vi derfor oppmerksomheten mot huset selv som kilde. I dette tilfelle kan forskjellige bygningsmerker fortelle enten om husets opprinnelige utseende eller forandringer foretatt gjennom de etterfølgende tre århundrer. I siste avsnitt forsøker vi å se hustypen i en videre historisk og geografisk sammenheng og

stiller spørsmålet om dens plass i bygningshistorien.

Søndre Hårset befinner seg lengst sør i en gårdrekke på vestsiden av Rena som ellers omfatter navnegårdene Berset, Høye og Berger, tilsammen kalt Vestagrenda i motsetning til Østagrenda på den andre siden av Rena. Mot sør ligger den vidstrakte Østamyra som et naturgitt dele mot Ytre Rendal. Her løp tidligere en både kulturell og administrativ grense mellom Nordre og Søndre Østerdalen. Mot vest strakk et for størstedelen skogkledd åsland avbrutt av setervoller seg over mot Hanestad- og Grøtingårdene i Glommas dalgang.

I det antatte byggeåret 1695 var en Erik Iversen bruker av Søgard Hårset, som også da hørte med blant Rendalens større skoggårder. Hans sosiale status eksponeres bl.a. gjennom sønnen Håken Eriksens giftermål med Malen Simensdatter, datter av kapellanen Hr.Simon Povelsen på Nordset, fem år senere. Det kan også ha sin interesse å nevne at gården spiller en viktig bakgrunnsrolle i Jacob Breda Bulls romaner «Hr Samuel» og «Hr Samuels rike», hvor odels sønnen Ole Håkensen mot foreldrenes vilje gifter seg med den fraskilte og kondisjonerte Gunhild Brinckmann. Jacob Breda Bull anvender de to i en skildring av spenningsfeltet mellom embetsstandens og

storbøndenes adskilte verdener, i et samfunn hvor det krevdes at ektefeller både var sosialt likestilte og behersket de ferdigheter som standen krevde. 3)

Hårsetstua i tradisjon og skrevne kilder

Den tidligste skrevne kilde som nevner Hårsetstua, er en branntakstforretning foretatt i begynnelsen av februar 1884. Den kalles her «En toetages Loftstue,--, indeholdende en eneste Stue med Loftrum ovenover og forsynet med 2 Fag Vinduer og en Dør samt Tag af Bord, Never, Jord og Bord. Denne gamle Bygning--er opført af udmærket godt Tømmer, og--i brugbar Stand,--» Huset sto i forlengelsen av en fortsatt eksisterende loftbygning, som tilhører den vanlige østerdalstypen med to rom i hver etasje.

Et fotografi gjengitt i Jacob Breda Bulls rendalsbok fra 1916

viser at «loftstuen» vendte fronten mot den større loftbygningens endevegg og som taksten også forteller, i bare et par meters avstand fra denne (se fig.2). Både plasseringen i forhold til loftet på nabotomten og det faktum at både sval og skorstein mangler, noe som også var tilfelle i 1884, tyder på at denne lille stuebygningen opprinnelig var blitt flyttet hit for å forenes med fireromsloftet under samme tak.

At Hårsetstua ikke alltid hadde stått på denne tomten, bekrefte gjennom merkingen av både første og andre etasjes laft med romertall. Det kan samtidig nevnes at det under 1800-tallet foregikk en til- eller omflytning av flere hus på Søndre Hårset. F.eks. er stabburet, også nevnt i branntaksten fra 1884, etter tradisjonen identisk med det tidligere kornmagasinet på Mel-

Fig.2. Dette fotografiet fra før 1916 viser Hårsetstua mens den fortsatt var å finne på Søndre Hårset. Til venstre loftsbygningen med sommerstue som fortsatt står på sin gamle tomt. Etter J. B. Bull: Rendalen 2. del, s.94.

lom-Høye, og den tømrede redskapsboden lenger sør skal opprinnelig ha stått som bod på lokaliteten Tollefstrøa. Om stuebygningen med årstallet 1695 tilhørte søgardstunet da den ble reist, kan heller ikke slås fast med full sikkerhet, selv om det må ansees som det mest trolige.

Under gårdstillegget til annet bind av Jacob Breda Bulls bygdebok vises et utsnitt av Hårsetstuas interiør, antagelig fotografert en gang i tiåret 1909-19, hvor vi ser at det i tillegg til renessanse møblene er plassert kister langs veggene. Tidlig på 1900-tallet må således stuerommet ha blitt benyttet som klesbod, og det var rimeligvis for å tjene denne funksjonen at bygningen ble flyttet hit en gang før 1884, kort vei fra såvel sommer- som vinterstue.

Bulls ledsagende tekst til fotografiet opplyser at motivet er en «Stue paa Søndre Haarset, hvor Kong Kristian den 4de sies aa ha overnattet». 4) Når årstallet over utgangsdøren ble lest som 1635, som var året for kongens østerdalsreise, var det for folketradisjonen kort vei til å se dette som en bekreftelse på at han hadde sitt nattkvarter her. Innen det slektshistoriske bindet av bullboken utkom i 1940 under sønnen Hjalmar Bulls redaksjon, har en så funnet at det antatte tretallet må leses som nitall. Og siden nevnte konge vanskelig kunne ha overnattet her 47 år etter sin død, er teksten forandret i overensstemmelse med dette faktum: «I 1695 opførte Erik Iversen den gamle Stue paa Søndre Haarset av Tømmer fra Haarsetmyren. Aarstallet staar paa Stuen. Der findes en ældre Stue, i hvilken efter Sagnet Kong Kristian den 4de overnattede paa sin Reise i 1635 for at bese Kvikne Kobbergruber.» 5)

En kan bare gjette seg til hvordan kongetradisjonen har oppstått og utviklet seg. Kanskje lå et minne om husets tidligere funksjon som gjestestue til grunn for at det noe værbitte årstallet hugget i ytterveggen ble lest som 1635 og satt i sammenheng

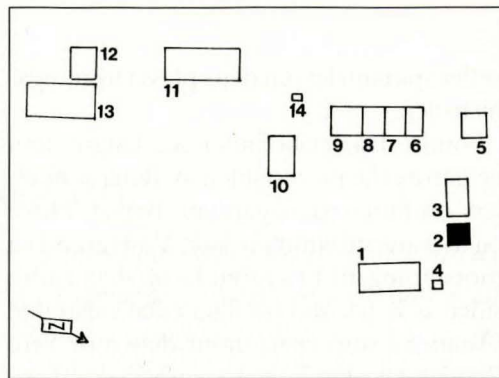

Fig. 4. Bygningsmiljøet på Søgard eller Søndre Hårset rekonstruert etter branntakst i 1884. 1. Stuebygning (vinterstue); 2. Loftstue (Hårsetstua); 3. Loftbygning med sommerstue; 4. Privet; 5. Stabbur; 6. Vedskåle; 7. Redskapsbus; 8. Vognremisse; 9. Stall (6-9 oppført i 1883); 10. Eldbus og drengestue; 11. Fjøs; 12. Sauefjøs; 13. Låve og 14. Skjul over systerne for vannforsyning til fjøs og stall. Tegnet: StSø

med Kristian den 4des østerdalsreise. Da det ble klart at årstallet måtte være feillest, valgte man å overføre sagnet til en annen gammel bygning på gården fremfor å måtte oppgi det.

Når det gjelder huset som skulle være enda eldre enn «den gamle Stue», er det bare langloftet på nabotomten som kan komme på tale. Branntaksten i 1884 forteller at et av de to rommene i underetasjen var sengeværelse med skorstein og kakkelovn, og det opplyses på gården at dette i manns minne har vært benyttet som sommerstue. Innredning av sommerstue i langloftet er et trekk ved byggeskikken som også kjennes fra andre østerdalsgårder. Antagelig er dette i sin opprinnelse en sekundærfunksjon, som må sees i sammenheng med at disse gårdene på et forholdsvis sent tidspunkt fikk rommelige stabbur som matboder. Dermed ble det plass ledig for andre behov i de eldre loftbodene.

Hårsetloftets lafteprofiler har som Hårsetstuas brutt ovalform med nokså svakt buede sidekanter. Det er uvisst om de kunne ha hatt en slik utforming i 1635,

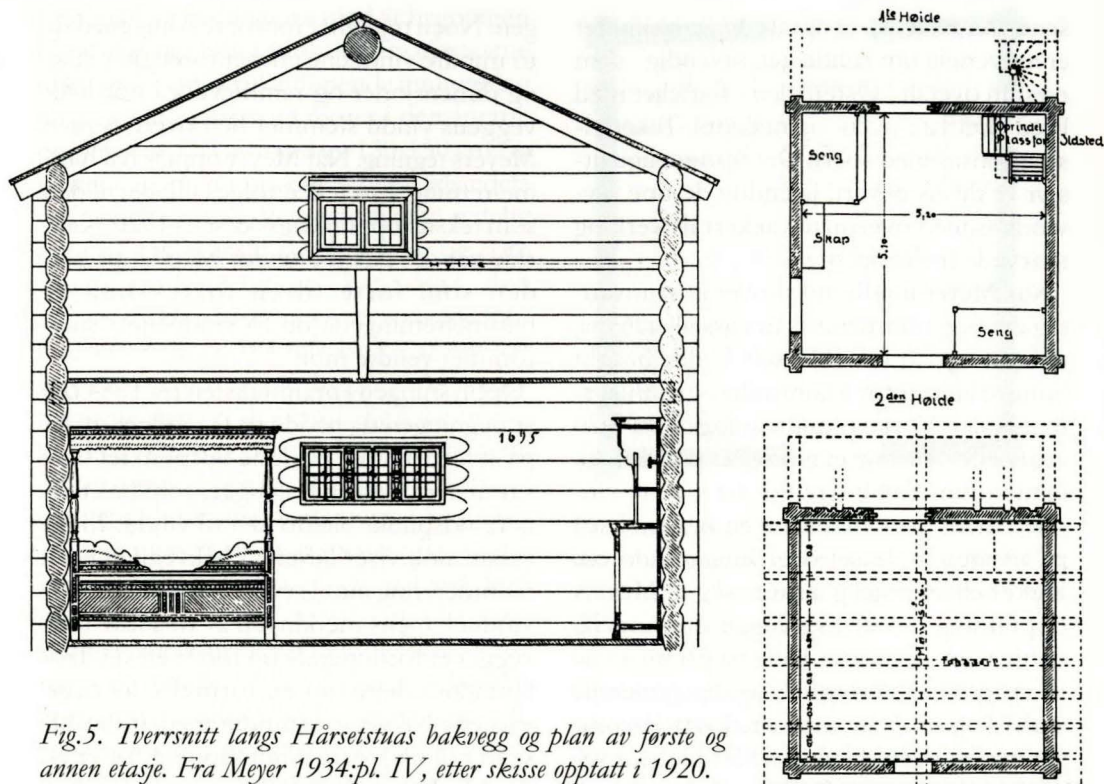

Fig. 5. Tverrsnitt langs Hårsetstuas bakvegg og plan av første og annen etasje. Fra Meyer 1934:pl. IV, etter skisse opptatt i 1920.

mens dette iallfall kan ha vært tilfelle både under sent 1600- og tidlig 1700-tall. Den eldre svalgangen som vi ser den på fotografiet i bygdeboken, hører definitivt hjemme på 1700-tallet, og det er mest trolig at dette gjelder hele bygningen.

Også Johan Meyer antar at dette fireromsloftet er yngre enn toromsloftet ved siden av: «Paa Haarset er nu flyttet inn til gjestebudsloftet et noget yngre loft med to rum (i hver etasje) og smal langsvai i 2den høide,--». 6) Nå bar som nevnt Hårsetstua tydelige flyttemerker mens den sto på nabo-tomten, den opprinnelige skorstein og sval manglet og fasaden vendte mot naboloftets endevegg. Samtidig viser fotografiet i bygdeboken fra 1916 at loftstuas og langloftets gavler lå i flukt med hverandre. Dette knippet med indisier sannsynliggjør at den mindre bygningen er blitt flyttet inn-

til den større og ikke det motsatte som Meyer mener. Sammenbygningen av de to husene som øyensynlig var påtenkt, kom likevel aldri til å bli utført.

I 1920 fikk Søndre Hårset besøk av tre registratorene Gunnar Bjerke, Ole Halvorsen og Leif Løberg fra arkitektavdelingen ved Den tekniske høiskole i Trondheim. Med utgangspunkt i skissene av «Gjestestuen» og dens innbo som de tre festet til tegnebrettet, ga Johan Meyer en kort beskrivelse av bygningen i sin behandling av byggeskikk og innredning i Østerdalen som utkom fjorten år senere. Observasjonene som Meyer gjengir, er i hovedtrekkene de samme vi kan gjøre i dag: «En sval med trappegang er lagt foran gavlveggen. Resten av de utsvingte nåvarmer og trappeløpets veggmerker er forhånden. En peis har tydeligvis hatt plass der, hvor den

senere indre trapp er opsatt. Veggømmeret er innvendig fint rundteljet, utvendig - som næsten overalt i Østerdalen - flatteljet med bred skråflate oven- og nedentil. Taket viser mønsås med sperr. Det opprinnelige utstyr er delvis bevart, ja endog de fine blyvinduer med overmåte vakkert listverk og svarvede mellemposter.» 7)

Når Meyer imidlertid skriver at «Innvendig er i veggømmeret skåret årstallet 1695», tyder det på at han ikke selv hadde besøkt Søndre Hårset for å kontrollere grunnlagsmaterialet. Vi ser av snittegningen fra 1920 at årstallet feilaktig er inntegnet på en stokk i stuerommet til høyre for det største vinduet, mens det i virkeligheten befinner seg på utsiden av huset over inngangsdøren. Det er ellers rimelig å slutte seg til Meyers oppfatning om at bygningen opprinnelig tjente som gjestestue, både på grunn av de to sengene i stuerommet og den generelle kunnskap vi sitter inne med om ettrøststue og deres bruk. I 1950 ble så bygningen overtatt av Ingmar Øvergaard og flyttet til Hanestad, hvor den fortsatt står.

Bygningsmerker og innredning som kilde til Hårsetstuas historie

Første etasjes små og langsmale vindusåpninger er blant de bygningselementer som bekrefter Hårsetstuas høye alder. 8) Dokumentasjonen fra 1920 er ellers ikke helt klar og entydig på dette punkt. Snittegningen av veggen som på Hårset vendte mot nordøst, har inntegnet et trefagsvindu med ni enkle kvadratiske ruter i hvert fag, mens detaljtegningen av det selvsamme vindu kalt «Søndre Vindu nede i Hårset-Loftet» viser en mer komplisert ruteoppdeling med hele 20 blyinnfattede felter i hvert av de tre fagene. Sannsynligvis er fremstillingen av vinduet i snittegningen forenklet på grunn av målestokken, mens detaljtegningen viser det virkelige vinduet, som senere har kommet bort fra bygnin-

gen. Noen mulighet for forveksling med de to mindre vinduene i huset foreligger ikke, og dimensjoner og rammeverk i nordøstveggen vindu stemmer helt overens med Meyers tegning. Når Meyer oppgir feil himmelretning, kan feilen følges tilbake til den som tekstet oppmålingsskissen i 1920. Kanskje var det tidsnød under besøket på gården som førte til en forveksling av himmelretningene de to vinduene i stuerommet vendte mot.

Opplysningen i branntaksten fra 1884 om at bygningen da hadde to fag viduer, tyder på at loftrummet på dette tidspunktet bare var utstyrt med en lysglugge, som på et senere tidspunkt ble utvidet til vindu. Interessant nok viser laftene i bakveggen egen nummerering inntil syvende stokk like over vinduet, mens merkingen av to andre loftvegger er fortløpende fra første etasje. Trolig vidner dette om en fornyelse av overetasjens bakvegg, samtidig med at det ble skåret ut en større vindusåpning for et eldre blyglassvindu.

Bevarte veggmerker må sies å gi tilferdsstillende støtte til Johan Meyers antagelse om en opprinnelig skorstein i hjørnet av stuerommet til venstre for inngangsdøren. Denne er blitt fjernet før branntaksten i

Fig.7. I den opprinnelige peiskroken til venstre for inngangen har det i vårt århundre vært trappeoppgang til loftet. Foto:GM/Burny Iversen.

1884, trolig i forbindelse med at bygningen ble flyttet og skiftet funksjon fra gjestestue til klesbod. En vertikalløpende innhugning i hver av veggene som møtes i den antatte peiskroken, i en avstand av 130-150 cm fra hjørnet, markerer rimeligvis dette ildstedets ytre avgrensning. Veggene bærer tydelig preg av taklekkasje rundt pipen, og som nevnt innledningsvis kan også den assymetriske plasseringen av inngangsdøren sees som en bekreftelse på at her var ildsted fra huset ble bygget. Av veggmerkene alene er det vanskelig å danne seg noe klart bilde av peisens konstruksjon, og det er også tenkbart at man har fornyet denne da huset ble bygget opp i høyden.

Videre merker vi oss at spennet fra fremre vegg og til den første takbjelken, hvor skorsteinen må ha stått, er 102 cm, mens avstanden mellom de øvrige bjelkene er 83 cm, i ett tilfelle 72 cm. Stuen må ha hatt åpent røst inntil den ble bygget opp i to etasjer, og den avvikende avstanden mellom de to fremste takbjelkene kan sees som en bekreftelse på at skorsteinen eksisterte også etter påbygningen.

Fra Østerdalen foreligger flere opplysninger om at bygninger reist på 1600-tallet hadde krone eller kronstokk, en bjelke som

Fig.6. Sengestedet i kroken ved inngangsdøren.
Foto:GM/Burny Iversen.

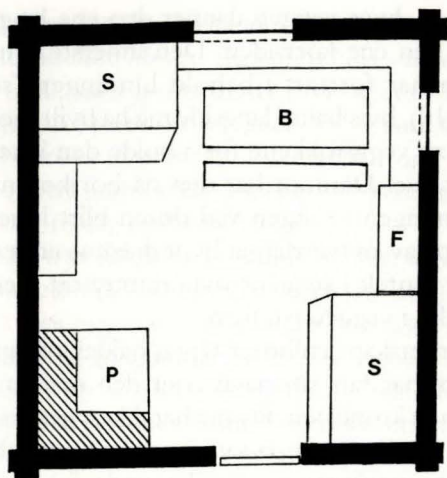

Fig.11. Forsøk på rekonstruksjon av Hårsetstuas innredning som den kan ha vært på slutten av 1600-tallet. P=peis, S=senger, F=framskap, B=bord og benker. Tegn.:StSø.

like over hodehøyde løp fritt gjennom rommet og i motsetning til de senere slindene på tvers av møneretningen. Hvorvidt dette har vært tilfelle for Hårsetstua, er det vanskelig å gi noe sikkert svar på, fordi festet for kronstokken og for en av de senere bjelkene som bærer loftgulvet, kan være sammenfallende. I så fall har kronen helst vært en forgjenger til annen sperre fra bakveggen. Som det fortsatt kan sees i Synvisstua fra Os, nå på Glomdalsmuseet, løp kronen noe i forkant av langbordet. Det kan være et indisium på at takbjelkene er tilpasset et eldre kronstokkfeste når innerste takbjelke bare ligger i 72 cm's avstand fra veggen, mens avstanden mellom de foranliggende bjelkene er regelmessig 83 cm.

To av himmelsengenes tre hjørnestolper har vært innfelt i vertikalløpende veggspor. Sengene viser så stor likhet i utførelse og dekor at de rimeligvis er samtidige, dette til tross for at dimensjonene er forskjellige. 9) De tilhører en for perioden utbredt sengetype beregnet til å stå i et hjørne av

stuen, hvor veggjen danner den ene lang- og den ene kortsiden. Den innerste sengen har fortsatt i behold himlingen (se fig.10), hvis bakre langsida må ha hvilt mot en av veggstokkene for å holde den i stabilt leie. Derimot har den nå bortkomne himlingen i sengen ved døren blitt båret oppe av en tverrligger hvor den ene enden var innfelt i sengens øvre ramtre og den andre i veggjen (se fig 6).

Framskapet tilhører typen baldakinskap, som har fått sitt navn etter den nedhengende kronlisten. Skapet har ikke vært skåret inn i veggjen på samme måten som de to himmelsengene, og det er derfor mer uvisst om plasseringen ved fotenden av sengen på høyre vegg er den opprinnelige. Inventaret må ellers ha omfattet bord og benker. Og både vurdert ut fra praktiske hensyn og etter vanlig boskikk bør bordplassen ha vært i det indre hjørnet diagonalt overfor peiskroken, hvor det korteste vinduet rimeligvis markerer bordenden med høysetet og det lengste lot dagslyset falle fra siden inn over bord og benk. Dermed ville også framskapet få sin vanlige plass ved siden av høysetet.

Den eneste veggplassen som da gjenstår, er mellom peisen og innerste seng. Merkenene som sees i benkehøyde to forskjellige steder i denne veggjen stammer neppe fra skap eller seng, men trolig fra en pall foran himmelsengen, som den andre sengen fortsatt hadde i behold under registreringen i 1920, og fra en fastbenk nærmere peiskroken.

De tre møblene har som dekorative elementer fyllinger, skapenes med diagonalt-løpende rifling, samt listverk med skårne border og profiler i renessansestil. Dekorasjonsmessig sett har både sengene og skapet et enhetlig preg som klart plasserer dem i en østerdalsk møbelgruppe med en rekke bevarte eksempler fra Rendalen. Vanlige innslag i renessansens møbelkunst som pilastre, buer, ranker og beslagsornamentikk er her helt fraværende. Østerdalsnekkernes artistiske utfoldelse begrenser seg under denne tiden vanligvis til noen få bordmotiver i flateskurd som løper langs hjørnestolper, ramtrær og lister. 10)

Den tilsynelatende motviljen overfor større dekorasjonsmessige utfordringer som Hårsetmøblelementet synes å vidne om,

Fig.8. Stuerommets to vindusåpninger har en plassering som antyder at her har vært langbord og benker, med høysetet under det mindre vinduet til høyre. Sengen står på sin gamle plass, mens framskapet var midlertidig flyttet hit da bildet ble tatt. Foto:GM/Burny Iversen.

kan sees som en bekreftelse på at møbelgruppen det representerer, er utført av bygdekunstnere, uten at det dermed er noe å utsette på den håndverksmessige dyktighet. Langs de tre hårsetmøblenes kronlister sees to klassiske border med en utstrakt anvendelse i tidens møbelkunst, nederst tannsnitt og øverst eggstav eller kymation. Det stiliserte bladornamentet som er østerdalsrenessansens gjennomgangsmotiv, har også kommet til anvendelse på Hårsetmøblene. Som tilfelle er med sengene og skapet i vår gjestestue, anvendes denne dekorasjonsenheten vanligvis som bord, men kan også kombineres i breddeformat og anvendes på større flater (se fig.6 og fig.8-10).

Lite er skrevet om eldre tiders møbelproduksjon i Østerdalen, bortsett fra de langt fra problemfrie opplysningene som Johan Meyer gir i Fortids kunst i Norges bygder og ellers noen korte og generelle betraktninger om stilpreg og tidfesting. Vurdert ut fra de eksempler som er bevart, virker det mest trolig at renessansemøblene med bladborder og andre gjennomgående formtrekk representerer en lokal produksjon fra sent 1600- og tidlig 1700-tall. Fra forskjellige deler av Østerdalen finner vi bladmotivet på flertallet av bevarte møbler datert til sent 1600- og tidlig 1700-tall, anvendt både på framskap, skjenkeskap, hengeskap og senger. Mer glimtvis kjennes motivet fra andre deler av de gamle Opplandene, som fra Hedmarken, Gudbrandsdalen og Valdres. 11)

Johan Meyer mener at «Hårsetsnekkeren» er identisk med «snekker og dreier Nils Nilsen, 1680-1855, fra Hornset i Ytre Rendal, senere på Hole ved Lomnessjøen». 12) Som atskillige av Meyers forsøk på å navngi bygdekunstnere, bærer også denne identifikasjonen preg av gjetttverk. Nå kunne det i og for seg tyde på at det ligger levende tradisjon til grunn når han skriver om Nils Hole at «hans dyktighet var vidspurt.» Noen

kilder for sine påstander fremlegger imidlertid ikke Meyer. Og enten Nils var født i 1680, som Jacob Breda Bull og etter ham Johan Meyer skriver, eller i 1890, som Odd Nytrøen skriver, 13) blir han for ung til å opptre som fullært snekker når Hårsetstua står ferdig opplaflet i 1695. 14)

Et mer inngående studium av Hårsetstuas lafteknuter støtter antagelsen om at vi har å gjøre med en opprinnelig enetasjes stue som en gang under 1700-tallet er blitt bygget opp i to etasjer. Gjennomgående er grøvre tømmer anvendt i første etasje og laftehodene har mer buede sidekanter, selv om det, trolig på grunn av senere utskiftede stokker, er vanskelig å se et helt klart skille mellom første og annet byggetrinn. Annen etasje er bygget uten såkalt sprang, hvilket vil si at veggene på to eller tre sider er lagt ut en stokkebredde i forhold til underetasjen. Også dette antyder en senere opprinnelse for loftdelen av huset, og i så fall helst etter midten av 1700-tallet, da skikken med å bygge med sprang opphørte.

I annen etasje merker vi oss sperretaket, som i Østerdalen bare ble benyttet over rom med bofunksjoner. Av denne grunn er det rimelig å tro at gjestestuens røst ble beholdt ved ombygningen, som foregikk ved at nye omfar ble lagt inn mellom underetasje og røst med tak. Sperrere som nå bærer taket er riktignok av nyere opprinnelse, noe vi både ser av den dårlige tilpasningen til de eldre sperrefestene i sideveggens øverste stakk og av at sperrenes motsatte ender ikke er innfelte i mønsåsen, men hviler løst mot denne. Fraværet av festehakk i mønsåsen tyder på at også denne ble skiftet, kanskje i forbindelse med den siste flytningen av huset på Hårset en gang før 1884.

Underlig nok sees i frontveggen også festehull for åstak, som imidlertid mangler i bakveggen. To forklaringer på dette forholdet er tenkbare, den første og minst sannsynlige at materialer fra et eldre hus kan

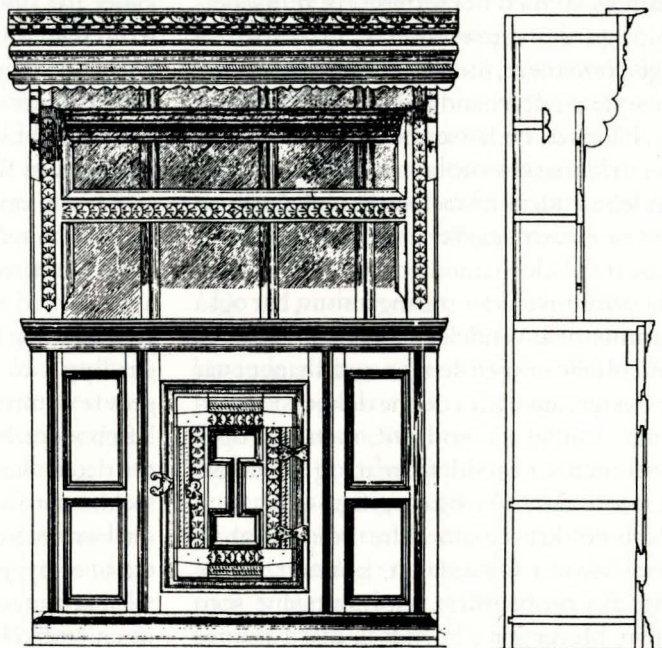

Fig.9. Framskapet i Härsetstua.
Fra Meyer 1934:pl IV, etter tegning av Gunnar Bjerke i 1920.

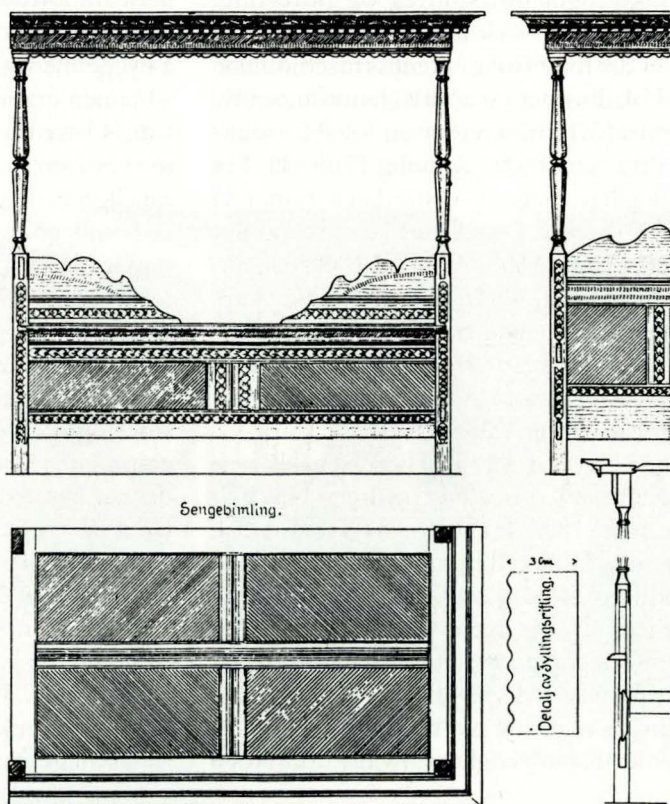

Fig.10.Himmelsengen ved Härsetstuas bakvegg. Fra Meyer 1934:pl IV, etter skisse av O.Halvorsen i 1920.

Søndre Vindu nede i
Hårset-Loftet.

0 5 10 20 30 40 cm.

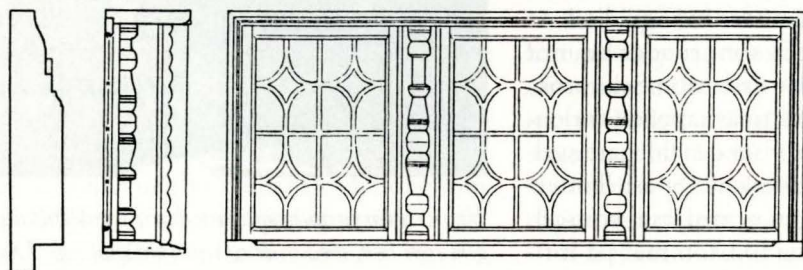

Fig.12. Vindu i Hårsetstua. Fra Meyer 1934:pl IV, etter skisse opptatt i 1920. De blyinnfattede glassene er nå borte.

være benyttet i fremre gavlvegg. Troligere er det at bakveggen ble fornyet etter at bygningen for annen gang fikk sperretak. Momenter som taler for den siste forklaringen er den komplette fornyelsen av sperrene og, som tidligere påpekt, at merkingen av bakveggen tyder på en utskifting av denne veggen, hvor det samtidig ble sagt ut en ny og større vindusåpning. På et for oss ukjent tidspunkt i husets tidlige historie ble øyensynlig sperretaket erstattet med åstak. Kanskje skjedde dette samtidig med at stuen ble bygget opp i to etasjer, for at de forlengede åsene kunne tjene som tak for den nye svalen.

Merkingen av overetasjens stokkverk bekrefter at vår loftstue iallfall var flyttet en gang før den kom til Hanestad. Planskissen fra 1920 viser at sperretaket eksisterte på dette tidspunktet, og det blir da mest trolig at det med gjenbruk av de eldre sperrefestene igjen har erstattet åstaket i forbindelse med den samme istandsettelsen av huset hvor også loftets bakvegg med dens større vindusåpning har inngått. Annen etasje må ha hatt en ren bodfunksjon. Her finnes nå en bred hylle langs hele bakveggen, og parallelt med bortre langvegg sett i forhold til nåværende trappeoppgang løper en rekke rajer for oppheng.

Fig.13. Både de avskårne konsollstokkene for den tidligere svalen og et av bjelkefeste for gulvet i svalgangen sees her tydelig. Foto:GM/Burny Iversen.

Fig.14. Merker etter svalgang og trapp på Hårsetstuas frontvegg. Foto:GM/Burny Iversen.

Når det gjelder svalgangen med trapp, som vi ser tydelige merker etter på husets fasadeside, kan denne bare rekonstrueres i hovedtrekkene. De to avkappede konsollstokkene trer tydelig frem og under hver av disse en stokk med sideprofil som runder av mot rekken av laftehoder nedenfor. Seks stoker høyere sees også to avkappede forlengede nåvarmer, som viser den tidligere svalens avgrensning i overkant. Spesiell interesse har avrundingen av nederste konsollstokk, som vanligvis forekommer på loftbygninger med sval bare foran overetasjen. Sporene for undersvalens bordkledning som er skåret inn i selvsamme konsollstokker, virker sekundære og gir grunn til å tro at den tidligste svalen en gang er blitt fornyet og utvidet til underetasjen (se fig 13).

I frontveggen finnes huller etter tre innfellinger i samme høydenivå, to av dem hvor trappen kommer opp i svalen, som sammen med konsollstokkene må ha båret svalgulvet. Ytterligere to veggmerker kan settes i forbindelse med et tidligere avlukke til høyre for loftdøren. Dette har i så fall snarere vært et kott enn et privet, siden det befinner seg på fasadesiden av bygningen. Et nokså spesielt trekk ved denne loftstuen er vindeltrappen som det er tydelige merker etter på motsatt side av frontveggen. Hva som enn ligger til grunn for valget av denne trappeformen, må den ha kommet til i en senere periode av husets historie og erstattet en mer normal lofttrapp med repos, som vi forøvrig finner det nærmeste eksemplet på i langloftet som var Hårsetstuas nærmeste nabo.

Gjestestue, nattstue og veslestue

To typevarianter av laftehus har spesiell interesse for vår vurdering av Hårsetstuas plass i bygningshistorien; rene ettromsstuer med gavlinngang og slike stuer som i tillegg har en overetasje med loft- eller bodfunksjon. Loftdelen av huset kan enten

Fig.15. Hårsetstuas loftetasje har i nyere tid fungert som bod, med hylle og rager for oppheng. Den gamle døren ut til svalen har ikke lenger noen funksjon. Foto:GM/Burny Iversen.

være samtidig med stuedelen eller senere tilbygd. Som tidligere påpekt finnes det tydelige tegn på at vår gjestestue bare hadde en etasje da den i 1695 sto ferdig opplåftet på Søgard Hårset. Det må således ha vært for å etterkomme senere påaktede behov som medførte at huset en gang i løpet av det etterfølgende århundre ble bygget på i høyden.

Loftstuer med ettromsplan, hvor første etasje hadde ildsted og annen etasje tjente som klesloft eller bod, kjennes det ytterligere noen noe få bevarte eksempler på fra Hedmark, særlig i Nord-Østerdalen (15), enten som frittstående hus eller sekundært føyet sammen med yngre bygningsdeler. De finnes dessuten nevnt i skifter og branntakster. I skrevne kilder treffer en likevel oftere på såkalte høystuer, hvor første etasje hadde bodfunksjon og sengeværelset med ildsted fantes i loftetasjen. 16) Dette kan skyldes at høystuer var vanligere på et senere tidspunkt med rikere kildedekning eller også at ettromsstuene vanskeligere lar seg identifisere i kildene. Det store flertallet av loft med ettromsplan som kjennes fra Hedmark, har likevel vært uten ildsted, med overetasjen anvendt som kles- og sengeloft og underetasjen som mat- eller redskapsbod.

Ettromsstuene uten loftetasje, som

Hårsetstua opprinnelig synes å ha vært representant for, kan som boligtype dokumenteres både fra middelalderen og førkristen tid (Berg 1989:152f og Myhre 1982:200ff). Arne Berg oppgir i sitt tilfang av bygninger fra førreformatorkisk tid syv ettromstuer «som har dør midt i gavlen og ei open eller attbygd sval framanfor.» Stue-typen kan også identifiseres i bygravningenes husplaner såvidt tidlig som på 1200-tallet. Det er imidlertid mer uvisst om de tidlige ettromsstuene også i bruksmessig forstand kan anses som forløpere for gjestestueene vi kjenner fra etterreformatorkisk tid.

En spesiell form for gjestestue som kildene bringer adskillige tidlige glimt av, er prestegårdenes «herremag» 16) eller bispestuer. Av særlig interesse er her informasjonen som gis gjennom biskop Jens Nilssøns visitasberetninger fra slutten av 1500-tallet. I den ofte detaljrike skildringen av bispefølgets ferd prestegårdene imellom skilles det klart mellom de stuer hvor bispen enten gikk opp i eller ned fra sitt kammer og hvor han gikk inn i og ut fra kammeret. I de førstnevnte og også i de fleste tilfellene har vi rimeligvis å gjøre med høystuer i senere generasjoners språkbruk, mens eksemplene på at bispens kammer befant seg i første etasje må kunne knyttes til 1600-tallets nattstuer. Derimot er det vanligvis ikke mulig å avgjøre om gjestestueene fra det første århundret etter reformasjonen har hatt ettromsplan, celleplan eller stueplan med en eller to kove-rom.

At det var værelser med ildsted som bispen overnattet i, bekreftes både gjennom benevnelsen kammer, ved at selve ildstedet sporadisk nevnes og gjennom årstiden enkelte av reisene foregikk på - etter julehelgen mens sledeføret var på sitt beste og vinteren på sitt kaldeste. Når spesielle gjestestuer forekom regelmessig på prestegårdene før år 1600, kan det også i

storgårdsmiljø ha eksistert tilsvarende stuer med ildsted i tidlig etterreformatorkisk tid, bygget enten som høystuer eller ettroms-stuer, de siste eventuelt med loftrom over.

I de tidlige branntakstene fra Østerdalen kan atskillige gjestestuer påvises, både med ettroms- og flerromsplan. I de fleste tilfeller var de flyttet inntil stuebygningen i forlengelsen av denne. Det fremgår likevel klart nok at vi har å gjøre med selvstendige bygningskropper med separat inngang, som tidligere hadde hatt en mer frittstående plass i tunet. Også skifter og åbotstakster gir enkelte glimt av gjestestueene og bekrefter deres forekomst under 1700- og sent 1600-tall, ofte under benevnelsen veslestue.

Som stuetype har de vært relativt lite påaktet i den bygningshistoriske litteraturen fra Østerdalen. Eksempelvis behandler Hilmar Stigum gjestestueene nærmest som et appendix til østerdalsstua i sin omfattende artikkel om byggeskikken i Glomdalsbygdene, på like linje med de tilbygde bakstueene (Stigum 1942). Noen helhetsvurdering av gjestestueene som hus-type er det knapt tilrådelig å begi seg inn på før et større materiale er samlet, og det ville også ligge utenfor denne artikkelens ramme.

Hårsetstua er i alle fall ikke den eneste bevarte ettromstue fra Østerdalen som kan tidfestes før år 1700. Den såkalte Synviss-tua fra Narjord i Os, nå på Glomdalsmu-seet, må rimeligvis gis en tilsvarende tidlig datering. Denne ettromsstua ble etter hva en kan se fullstendig ominnredet og samtidig forskjønnet med malte dekorasjoner i 1744, men merker både etter bete og etter tidligere smalere vindusåpninger er fortsatt synbare.

Ofte er det vanskelig enn si umulig å bestemme stuetypen ut fra de knappe karakteristikkene som gis før branntakstenes tid. Når det i 1664 omtales «en Sengestue» med «des Indretning oc Glas» på Grundset i

Elverum 17), kan det godt være en gjestestue det dreier seg om, og denne kan også ha vært av ettromstypen. Men med utgangspunkt i beskrivelsen lar ingen av disse antagelsene seg bekrefte.

I en diskusjon av gjestestuenes historie i etterreformatorisk tid vil det være naturlig å trekke inn de såkalte nattstuene, som er kildefestet til det sørøstlige hjørne av Norge, men med svært varierende hyppighet i ulike deler av sitt utbredelsesområde. På Gammelstu Berset, som også ligger i Vestagrenda vel tre kilometers vei fra Søndre Hårset, omtales i 1705 to bygninger som kan ha vært et ettromsloft og en ettromsstue, den siste kalt nattstue. Det dreier seg her om en åbotssak, hvor brukeren Knut Berset anklages for manglende vedlikehold på flere hus, bl.a. «En Bo, med et Lofft ofuer och er taxeret for 14 D. (og) en liden Seng Natstue annet 3 D». 18)

Både omtalen av nattstuen og den lave taksten den føres opp med, indikerer at vi kan ha å gjøre med en enetasjes ettromsstue. Og siden denne stuen allerede på begynnelsen av 1700-tallet regnes med blant gårdens dårlig vedlikeholdte bygninger, er den rimeligvis av eldre opprinnelse enn Hårsetstua. Som vi her har ført sannsynlighetsbevis for, var også sistnevnte en ettromsstue før den ble bygget opp i to etasjer. 19)

Et spørsmål det på grunn av bygningstypens tilsynelatende sjeldenhet i Østerdalen kan være relevant å stille, er om de to stuenes på Hårset og Berset hadde en funksjon ut over gårdens behov. Hovedveien gjennom Østerdalen løp gjennom Vestagrenda og passerte begge gårdene, og det kan i denne forbindelsen også nevnes at Berset var skystasjon på 1700-tallet. Beliggenheten langs hovedveien, Hårsetstuas dekorerte møbler og benevnelsen nattstue brukt om den ene av stuenes turde tilsammen være grunnlag for å stille spørsmålet om de to antatte gjestestuenes

var bygget for å huse mer prominente veifarende. Forbeholdet som her må tas er at bygningstypen kan ha vært vanligere i Østerdalen enn de bevarte eller kildefestede eksemplene gir inntrykk av

Siden vi finner en nattstue med antatt byggetid før år 1700 i samme grend som Hårsetstua, blir et naturlig spørsmål om sistnevnte også har tilhørt samme bygningstype. Dessverre finnes ikke Hårsetstua omtalt før sent på 1800-tallet, og da var ordet nattstue forlenget gått av bruk. Benevnelsen loftstue fra 1884 refererer til den senere påbygde loftetasjen. Et

Fig. 16. To opprinnelige gjestestuer av ettromstypen med loft, øverst fra Østre Elton i Stange, nå på Hedmarks-museet og nederst fra Halvorsgard i Hol, nå på Norsk Folkemuseum. Foto: StSo.

spørsmål som da melder seg, er hvilken generell kunnskap vi har om nattstuene, som først og fremst opptrer i det eldre skiftematerialet.

Nattstuene er av flere blitt tolket som gjestestuer og i et noe nyere arbeide som sannsynlige ettromstuer med ildsted. 20) Det fremgår klart nok av skifter og andre skrevne kilder at navnet nattstue forekommer sjeldnere i Østerdalen enn i Solør, hvor beleggene i sin tur er mer sparsomme enn på Romerike. Gammelstu Berset er imidlertid ikke det eneste sted i Østerdalen hvor navnet forekommer. Således sto en bygning kalt nattstue i 1773 på Søndre Ljømo i Elverum og fungerte da som klesbod. Denne gården ligger imidlertid nokså langt sør i Heradsbygda, hvor navnepåvirkning fra Solør kan ha gjort seg gjeldende.

I Solør nevnes eksempler på nattstuer fra alle kommuner. Og selv om informasjonene som gis er få og knappe, formidler de et helhetsinntrykk av vanligvis enetasjes stuebygninger med ildsted. Likevel omtales i 1727 en liten nattstue med loft på Nordre Raustad i Vinger.

En fortsatt eksisterende ettromsstue med loft over som kan kalles en nær parallell til Hårsetstua, sto på Østre Elton i Stange og befinner seg nå på Hedmarksmuseet. Denne bygningen kalles nattstue i et skifte fra 1732. Som «loftstuen» på Søndre Hårset har den ett enkelt rom i hver etasje, i underetasjen den egentlige stuen med peis og sengesteder og med trapp i svalen opp til det uinnredede loftet. Men mens Eltonstua synes å ha hatt to etasjer fra den ble reist, sannsynligvis et godt stykke inn på 1700-tallet 21), har vår gjestestue på Hårset antagelig fått loftetasje i en senere fase av sin historie. Spørsmålet om hvorfor enkelte ettromsstuer ble bygget med bod i overetasjen og andre ikke, vil som regel ikke være mulig å besvare, all den stund vi ikke kjenner de behov for hus og rom som fantes på den enkelte gård.

Bare i bygdene sør for Mjøsa er kildene så rikholdige at de kan gi virkelig informasjon om nattstuene som bygningstype. I tidsrommet 1675-1775 nevnes de så ofte i skiftematerialet fra Romerike, at det iallfall inntil 1700-tallets første fjerdedel er grunnlag for å regne dem med blant de vanlige gårdshusene. Om mange av disse nattstuene opplyser skiftene at de både hadde stue og koverom. Og siden det aldri nevnes mer enn en kove og heller ikke sies noe om forstue, må muligheten holdes åpen for at disse stuene allerede på 1600-tallet hadde «akershusisk» grunnplan med inngang direkte inn i stuerommet. Muligens var nattstuene i sin opprinnelse ettromsstuer som med den vanlige stuebygningen som forbilde hadde fått kove på et senere utviklingstrinn. Spredte eksempler på nattstuer med loftetasje omtales også i kildene fra Romerike. På Søgarn Erpestad i Nannestad oppgis f.eks. en nattstue med kove i 1762, hvor det presiseres at det fantes loftrom både over stue og kove.

Preget av stasrom som møbler og vinduer formidler på Søndre Hårset, formidles også gjennom enkelte romeriksskifter, men da fra en senere tid. I nattstuen på Ytre Nordby i Nannestad regnes det f.eks. i 1738 opp høysetetavle og en malt seng ved siden av kister og vanlige stuemøbler, og på Dragvoll i Ullensaker inneholdt nattstuen i 1763 bl.a. jernkakkelovn, tre omhengsenger, dragkiste, speil, tebord og skildrier på veggene. Fra renessansen og til rokokkoen ser det ut til at nattstuene på Romerike representerer en kontinuitet som frittstående gjestestuer på almindelige gårder.

Når nattstuene nevnes stadig sjeldnere etter 1750, har det sammenheng med at toetasjes hovedbygninger med gjesterom og sal i overetasjen fikk en stadig større utbredelse. I Østerdalen var det derimot vanligere å bygge enetasjes stuebygninger langt inn på 1800-tallet, også på større gårder.

«Framvoksteren av gjestestova i norsk bondemiljø har sin bakgrunn i ein romlegare byggjeskikk hjå bøndene frå omkring midten av 1700-talet og framover», innleder Halvor Landsverk sammendraget av sin artikkel om denne stuetyper. 22) Nattstuer, sengestuer og øvrige gjestestuer som opptrer i skifter, åbotstakster og andre kilder, viser klart nok at datering for store deler av østlandsområdet er i det minste et århundre for sen. Andre forfattere har ment at høystuenes og andre gjestestuens almindelige spredning på landsbygda foregikk på 1600-tallet, fordi vi da får de første bekræftelser på deres mer allmenne utbredelse både gjennom skrevne kilder og gjennom enkelte bevarte bygninger. Det bør imidlertid advares mot en slik konklusjon på grunnlag av negativt materiale i tiden forut.

Benevnelsen nattstue kjennes også fra Sverige, hvor Sigurd Erixon bruker ordet om loftsbygninger hvor det er innredet sengekammers med peis i annen etasje. Med det tidligste belegget fra Stockholm i 1527 hevder han at slike nattstuer før år 1800 bare bruktes av samfunnets øverste sosiale sjikt, utenom byene også på prestegårdene. 23) I norsk terminologi kalles loftsbygninger hvor boligrom med ildsted bare fantes i overetasjen vanligvis for høystuer 24) og forveksles i eldre kilder aldri med nattstuene, hvor boligfunksjonen som nevnt var knyttet til første etasje. Når dette ordet i det hele tatt kom til å bli knyttet til norske gjestestuer, kan det skyldes at det først, etter svensk mønster, kom i bruk som benevnelse for gjestehus på prestegårder og storgårder og herfra spredte seg til gjestestuen på mer vanlige gårder. Årsaken til at navnet nattstue i Norge festet seg ved ettroms gjestestuer med bofunksjonene knyttet til første etasje, kan være at ordet høystue allerede var innarbeidet for loftsbygninger med stue i overetasjen. Her bør en også ha i mente at tre ulike bygnings-

strukturer kunne kalles nattstue på norsk grunn: ettromstuer, stuer med kove og stuer med bodrom i overetasjen.

Siden nattstuer omtales svært sjelden i hedmarkskilder, kan det være grunn til å spørre seg om bygningstypen her forekom under andre navn. Som nevnt gir brann-takstene omkring midten av 1800-tallet en solid dokumentasjon av såkalte veslestuer i deler av Østerdalen, enten med ettroms eller med flerromsplan, og det er liten grunn til å tro at det er en ny bygningstype vi her møter. At ettromsstuene også på sent 1600- og tidlig 1700-tall har vært et innslag i østerdalens byggeskikk, må regnes som sannsynlig. Men først etter en mer fullstendig kildegjennomgåelse vil vi kunne ta stilling til hvor almindelige de har vært. Hårsetstua representerer i alle fall en viktig kilde til kunnskap om innredning og boskikk for en stuetype som befinner seg i grenselandet for vår bygningshistoriske viten.

Noter

1. En arkeologisk status over forhistoriske hustufter på Østlandet gis av Østmo 1991.
2. Bygdenavnet for dette Hårsetbruket var Søgard.
3. Bulls dramatisering omkring giftermålet trekker enkelte veksler på den historiske virkelighet. Odelsberettiget var ikke Ole, men broren Erik, som også overtok gården. Gunhild var født i almindelige kår på Vika i Åmot og ikke kondisjonert på annen måte enn gjennom sitt tidligere ekteskap med den avskjedigede kapellanen Anton Brinchmann.
4. Bull 1919:»Gaardene» s. 20.
5. Bull 1940:82.
6. Meyer 1934:11.
7. Meyer op.cit.
8. Vindusåpningene måler henholdsvis 120 x 48 cm og 78 x 50 cm.
9. Sengebunnenes dimensjoner er henholdsvis 185 x 113 cm og 181 x 101 cm.
10. Det kjennes også renessansemøbler med

andre og med mer plastisk utformede motiver fra Østerdalen. På vårt nåværende kunnskapstrinn kan lite sies om produksjonstiden sett i forhold til møbler av Hårset-typen.

11. Samme dekorasjonsenhet forekommer på tyske renessansemøbler under benevnelsen Schuppenbänder=(fiske)skjell-border. Den anvendes også i flateskurd på møbler i Danmark og Sverige, og må sies å ha en utpreget nordeuropeisk utbredelse. Både på Vestlandet, Sørlandet og i Telemark-Buskerud synes imidlertid motivet å ha vært uvanlig.

12. Meyer 1934:17.

13. Bull 1916:272, Nytrøen 1970:421.

14. Johan Meyer er klar over dette, og forsøker å unnsnippe problemet ved å formode at «nogen år gikk hen før den nyreiste loftstue blev innredet» (Meyer 1934:17).

15. Her bør spesielt nevnes noen lite pååttede eksempler fra Vingelen behandlet av Ingeborg Reitan i et upublisert arbeide skrevet som sær oppgave ved Arkitekthøyskolen i 1977.

16. Sammentrekning av herre(ge)makk.

16. I enkelte landsdeler kaltes også toetasjes våningshus for høystuer.

17. Etter Berg 1967:47.

18. Solør og Østerdal tingbok no 42, fol. 135b.

19. Åbotssakene på Grundset og Berset behandles begge av Arne Berg 1967.

20. Eltonstua behandles av Pedersen 1980, dessuten av Toralv Bleken-Nilssen i Oplandene folkemuseums toårsberetning 1935-37 og av Ragnild Rivrud i Fra kaupang og bygd 1993.

21. Pedersen 1980.

22. Landsverk 1976:172.

23. Erixon 1947:614f.

24. Se note 16.

Litteratur

Berg, Arne: *Tingbøkene og byggeskikken i Glåmdalen*. Elverum 1967.

Berg, Arne: *Norske tommerhus frå mellomalderen. Band I* (1989).

Bugge, Gunnar og Norberg-Schulz, Christian: *Stav og laft i Norge*. Oslo 1969.

Bull, Jacob Breda: *Rendalen I og II*. Kra 1916 og 1919.

Bull, Jacob Breda: *Øvre Rendalen*. Oslo 1940.

Erixon, Sigurd: *Svensk byggnadskultur*. Stockholm 1947.

Gjærder, Per: *Norske sove- og forrådsbus sett i europeisk behysning*. Univ. i Bergen, årb. 1952, hist.-antikv. rekke 5.

Haavelmo, Halvor: *Gårdsanlegg, bebyggelse m.v. I: Skedsmo III* (1952).

Landsverk, Halvor: *Framvokstere av gjestestova*. Norveg 19 (1976).

Meyer, Johan: *Fortids kunst i Norges bygder*. Østerdalen I. Oslo 1934.

Midttun, Gisle: *Gårdsanlegg, hus og innbo*. Romerike II. Norges bygder 1934.

Myhre, Bjørn: *Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge. I: Vestnorsk byggeskikk gjennom to tusen år*. *AmS skrifter* 7 (1982).

Nielsen, Yngvar (red): *Biskop Jens Nilssons Visitasbøger og Reiseoptegnelser 1574-1594. Fra 1885*.

Nytrøen, Odd: *Ytre Rendal*. Elverum 1970.

Pedersen, Ragnar: *Stua på Eltonbakken. En diskusjon om nattstuas oppkomst og utvikling*. *Gammelt frå Stange og Romedal* 1980.

Skirbekk, Håvard: *Hus og tun*. Elverum 1963.

Stigum, Hilmar: *Bygningsskikk i Glåmdalen. I: Norges Bygder V. Glåmdal*. Bergen 1942.

Stigum, Hilmar: *Byggeskikken i Eidsvoll ved år 1700*. Norveg 1 (1951).

Sørensen, Steinar: *Biskop Jens Nilsson og byggeskikken i Solør-Odal*. Solør-Odal 1979/4.

Østmo, Einar: *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder*. *Varia* 22 (1991).

Adresse:

Steinar Sørensen, Glomdalsmuseet, 2400 Elverum